

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.1.1>

ДИНАМІКА СЕМАНТИКИ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ «ДІЄСЛОВА БУТТЯ»)

DYNAMICS OF SEMANTICS OF VERBS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (ON THE BASIS OF THE LEXICAL-SEMANTIC GROUP “VERBS OF BEING”)

Бігдай М.О.,
orcid.org/0000-0001-6507-6100
 кандидат філологічних наук,
 асистент кафедри прикладної лінгвістики
 Національного університету «Львівська політехніка»

У сучасній українській мові постійно відбуваються динамічні зміни в лексичному складі, що викликає значний інтерес у мовознавців. Такі семантичні зміни у значеннях слів спричинені різноманітними екстралінгвальними та інтралінгвальними чинниками.

Мета статті – дослідити динаміку семантики дієслів української мови на прикладі лексико-семантичної групи «Дієслова буття» на матеріалах «Словника української мови» в 11 томах та «Словника української мови» у 20 томах. Вищезазначені словники обрано для цього дослідження як найфундаментальніші лексикографічні джерела української мови, у яких якнайповніше відбито лексичний склад мови за певний період часу. До лексико-семантичної групи «Дієслова буття» відносимо такі лексико-семантичні підгрупи, як «Дієслова початкової фази буття», «Дієслова існування», «Дієслова припинення буття». Методологія розвідки передбачає використання методу порівняння, а також таких загальнонаукових методів, як індукція, дедукція, аналіз і синтез.

Динамічні явища в українській мові були об'єктом вивчення багатьох вітчизняних мовознавців, проте окрема лексико-семантична група «Дієслова буття» не досліджена в цьому контексті. Недостатність лінгвістичного опису цієї проблематики зумовлює актуальність розвідки.

У пропонованій статті виявлено, що більшість дієслів із лексико-семантичної групи «Дієслова буття» не змінили свою загальну кількість значень та/або відтінків значень. Проте виокремлено такі семантичні зміни в досліджуваній лексико-семантичній групі і підгрупах: розширення семантичної структури дієслів (збільшення кількості значень та/або збільшення кількості відтінків значень), узагальнення значення, модифікацію значення, зміну позиції тлумачення. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні динаміки семантики дієслів української мови на матеріалах інших лексико-семантичних груп.

Ключові слова: динаміка семантики, розширення значення, лексико-семантична група, лексико-семантична підгрупа, дієслова буття.

In the modern Ukrainian language, there are constant dynamic changes in the lexical structure, which is of great interest to linguists. Such semantic changes in word meanings are caused by various extralingual and intralingual factors.

The purpose of the article is to investigate the dynamics of semantics of Ukrainian verbs on the example of the lexical-semantic group “Verbs of being” on the materials of the “Dictionary of the Ukrainian language” in 11 volumes and “Dictionary of the Ukrainian language” in 20 volumes. The above-mentioned dictionaries were selected for this study as the most fundamental lexicographic sources of the Ukrainian language, which fully reflect the lexical structure of the language for a certain period of time. The lexical-semantic group “Verbs of being” includes such lexical-semantic subgroups as: “Verbs of the initial phase of being”, “Verbs of existence”, “Verbs of termination of being”. The methodology of the study involves the use of the method of comparison, as well as such general scientific methods as induction, deduction, analysis, and synthesis.

Dynamic phenomena in the Ukrainian language have been studied by many domestic linguists, but a separate lexical-semantic group “Verbs of being” has not been studied in this context. The lack of a linguistic description of this issue determines the relevance of our study.

In the proposed article it is found that most verbs from the lexical-semantic group “Verbs of being” have not changed their total number of meanings and/or shades of meanings. However, the following semantic changes in the studied lexical-semantic group and subgroups are distinguished: expansion of the semantic structure of verbs (increase in the number of meanings and/or increase in the number of shades of meanings), generalization of meaning, meaning modification, change of the position of meaning. We see the prospect of further explorations in the study of the dynamics of the semantics of verbs of the Ukrainian language on the materials of other lexical-semantic groups.

Key words: dynamics of semantics, expansion of meaning, lexical-semantic group, lexical-semantic subgroup, verbs of being.

Постановка проблеми. У сучасній українській мові постійно відбуваються динамічні процеси на всіх її рівнях. Семантичні зміни спричинені різноманітними внутрішніми й зовнішніми чинниками [2, с. 3]. До причин таких змін відносять соціально-історичні, психологічні та власне лінгвістичні [7, с. 206].

На лексичному рівні зміни у значеннях слів можна простежити у тлумачних словниках, які відбивають лексичний склад мови за певний період часу. Так, «Словник української мови» у 20 томах (далі – СУМ-20) [5] – це новий академічний тлумачний словник української мови, який укладають на основі «Словника української мови» в 11 томах (далі – СУМ-11) [4]. Станом на 2021 р. надруковано 11 томів СУМ-20 (від літери «А» в першому томі до слова «Ояснювати» в одинадцятому томі). Оскільки зазначені словники є фундаментальними лексикографічними джерелами української мови, вважаємо за доцільне простежити динаміку семантики в досліджуваній лексико-семантичній групі дієслів саме на матеріалах СУМ-11 та СУМ-20.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Динамічні явища в українській мові були об'єктом вивчення багатьох вітчизняних мовознавців, зокрема: І.Р. Вихованця, Г.М. Вокальчук, А.П. Загнітка, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Л.В. Струганець, О.О. Тараненка та інших. Проте окрема лексико-семантична група «Дієслова буття» не досліджена в цьому контексті.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити динаміку семантики дієслів української мови на прикладі лексико-семантичної групи «Дієслова буття» на матеріалах СУМ-11 та СУМ-20.

Виклад основного матеріалу. Поняття «буття» є найфундаментальнішою філософською категорією. Воно означає «існування взагалі», тобто йдеться про з'ясування слова «бути» в будь-яких твердженнях про існування будь-чого [3].

До лексико-семантичної групи «Дієслова буття» відносимо три лексико-семантичні підгрупи: «Дієслова початкової фази буття», «Дієслова існування», «Дієслова припинення буття». Критерії виокремлення кожної групи та підгрупи описані в нашому попередньому дослідженні [1, с. 100–106].

Л.В. Струганець виокремлює такі основні типи трансформації слова: а) семантичні зміни у словах з однаковою кількістю значень; б) розширення семантичної структури слова; в) звуження семантичної структури слова; г) процеси утворення та зникнення омонімії; г) комплексні якісні модифікації значення слова. У випад-

ках, коли лексична одиниця не змінює загальну кількість значень або ж залишається моносемічною, у семантичній структурі слова чи окремого лексико-семантичного варіанта науковиця простежила декілька видів змін: поглиблення тлумачення, узагальнення значення, модифікацію значення, зміну позиції трактування значення у словниковій статті, висунення інших значень на роль основного [6, с. 17].

За словами О.О. Тараненка, зміни у значеннях зумовлені: «1) мовним консерватизмом, коли певний об'єкт змінюється, а його найменування залишається в межах попереднього, лише тією чи іншою мірою модифікованого значення: а) зміною в самому об'єкті позначення слова <...>; б) зміною в наших знаннях про об'єкт позначення <...>; в) зміною в нашому ставленні до об'єкта <...>; 2) мовним розвитком <...>, які приводять до утворення різних видів переносного значення слова» [7, с. 206–207].

Для вивчення динаміки семантики дієслів у досліджуваній лексико-семантичній групі на матеріалах СУМ-11 та СУМ-20 використано метод порівняння, а також загальнонаукові методи індукції, дедукції, аналізу й синтезу.

У результаті дослідження дієслів лексико-семантичної групи «Дієслова буття» на матеріалах СУМ-11 та СУМ-20 виявлено такі динамічні явища в їхніх значеннях:

1. Більшість дієслів, що входять до лексико-семантичної групи «Дієслова буття», не змінили свою загальну кількість значень та/або відтінків значень, як-от дієслова **ІСНУВАТИ**, **ЖИТИ**, що належать до другої лексико-семантичної підгрупи «Дієслова існування».

Наприклад:

ІСНУВАТИ, **ую**, **уєш**, **недок.** 1. Бути в дійсності; бути. 2. Бути живим; жити (СУМ-11, СУМ-20).

ЖИТИ, **живу́**, **живе́ш**, **недок.** 1. Бути живим, існувати; протилежне помирати, вмирати. 2. Перебувати, проживати де-небудь. 3. Проводити життя в якийсь спосіб. 3. // 1. з чого, на що. Мати щось за джерело свого існування. 4. чим. Вважати що-небудь основним у житті, бачити в чомусь сенс життя. 5. Перебувати з ким-небудь у певних стосунках, вести спільне життя. 5. // 1. з ким, *розм.* Бути з ким-небудь у любовному зв'язку. 6. *перен.* Бути, існувати, мати місце (СУМ-11, СУМ-20).

2. Розширення семантичної структури слова в СУМ-20 порівняно із СУМ-11. У цьому аспекті спостерігалися випадки збільшення кількості значень та/або збільшення кількості відтінків значень.

Наприклад:

НАРОДЖУВАТИСЯ, уюся, уешся, недок., НАРОДІТИСЯ, роджүся, рóдишся, док. 1. З'являтися на світ під час пологів. 1. // 1. ким, для чого. Бути призначеним, створеним для чого-небудь. 2. *перен.* З'являтися, виникати, створюватися. 2. // 1. Пробуджуватися, охоплювати когось, щось (про думки, почуття і т. ін.). 2. // 2. Наставати (про світанок, ранок і т. ін.) (СУМ-11).

НАРОДЖУВАТИСЯ, уюся, уешся, недок., НАРОДІТИСЯ, роджүся, рóдишся, док. 1. З'являтися на світ під час пологів. 1. // 1. ким, для чого, *перен.* Бути призначеним, створеним для чого-небудь. 2. *перен.* З'являтися, виникати, створюватися. 2. // 1. Пробуджуватися, охоплювати кого-, що-небудь (про думки, почуття і т. ін.). 2. // 2. Наставати (про світанок, ранок і т. ін.). 2. // 3. З'являтися, підніматися над обрієм (про небесні світила) (СУМ-20).

Дієслово **НАРОДЖУВАТИСЯ** з лексико-семантичної підгрупи «Дієслова початкової фази буття» отримало новий, третій, відтінок другого значення.

ГІНУТИ, ну, неш, недок. 1. Переставати жити; вмирати, пропадати. 1. // 1. Зазнавати руйнування, занепаду. 1. // 2. Переставати існувати; знищуватися. 2. Робитися непомітним, нечутним; зникати. 2. // 1. Втрачатися через неухважність, недогляд. 3. *перен.* Переживати труднощі, страждати фізично, морально; мучитися. 3. // 1. за ким – чим, з чого. Я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи не раз і про публіку і про п'єсу та й... про слова своєї ролі (Леся Українка, III, 1952, 704) (СУМ-11).

ГІНУТИ, ну, неш, недок. 1. Переставати жити; вмирати, пропадати. 1. // 1. Зазнавати руйнування, занепаду. 1. // 2. Переставати існувати; знищуватися. 1. // 3. Втрачатися, пропадати. 2. Робитися непомітним, нечутним; зникати. 2. // 1. Губитися через чийсь неухважність, недогляд. 3. *перен.* Переживати труднощі, страждати фізично, морально; мучитися. 3. // 1. за ким – чим, з чого. Я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи не раз і про публіку і про п'єсу та й... про слова своєї ролі (Леся Українка) (СУМ-20).

Прикладом із лексико-семантичної підгрупи «Дієслова припинення буття» є дієслово **ГІНУТИ**, що має новий, третій, відтінок першого значення в СУМ-20 порівняно із СУМ-11.

БУВАТИ, аю, аєш, недок. 1. Існувати, бути (з відтінком багатократності). 2. Відбуватися (не раз); траплятися. 3. Іноді приходити, приїжджати куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь. 4. Тимчасово перебувати де-небудь. 5. Уживається у знач. зв'язки в складеному присудку (СУМ-11).

БУВАТИ, аю, аєш, недок. 1. Існувати, бути (з відтінком багатократності). 2. Відбуватися, траплятися (кілька разів). 3. Іноді, час від часу приходити, приїздити куди-небудь, відвідувати когось, щось. 4. Перебувати де-небудь. 5. Уживається у знач. зв'язки в складеному присудку. 6. тільки *бува́* (*бува́с, бува́ло*), у знач. вставн. сл. Уживається при вираженні нерегулярно повторюваної дії у знач. часом, іноді. 6. // 1. Уживається для вираження ймовірності чогось неприємного. 6. // 2. Уживається для вираження припущення у знач., близькому до може. 6. // 3. у сполуч. зі сл. як. Коли, якщо, випадком (СУМ-20).

Дієслово **БУВАТИ**, що належить до другої лексико-семантичної підгрупи «Дієслова існування», у СУМ-20 отримало нове, шосте, значення та три відтінки цього значення.

3. *Узагальнення значення в СУМ-20 порівняно із СУМ-11.* Наприклад, у другому та четвертому значеннях дієслова **БУВАТИ** спостерігаємо узагальнення значення: замість «4. Тимчасово перебувати де-небудь» у СУМ-11 маємо «4. Перебувати де-небудь» у СУМ-20.

4. *Модифікація значення в СУМ-20 порівняно із СУМ-11.*

Наприклад:

БҀТИ, теп. ч. усіх осіб одн. і мн. має форму є, рідше єсть, арх. 2 ос. одн. єси, 3 ос. мн. суть; мин. ч. був, була, було; мн. були; недок. 1. Існувати. 2. Уживається на означення наявності кого-, чого-небудь десь, у когось. 2. // 1. *безос.* Землі у нас було сім чи сім з половиною десятин (Олександр Довженко, I, 1958, 11). 2. // 2. тільки *майб. чол., безос., розм.* Уживається при наближеному визначенні кількості, ваги, віддалі тощо. 3. Знаходиться, перебувати де-небудь. 4. тільки *мин. або майб. чол., у кого, рідко до кого.* Прийти, приїхати куди-небудь, до когось; відвідати кого-, що-небудь. 5. тільки *мин. або майб. чол.* Трапитися, статися. 5. // 1. Настати (про час, пору року, погоду і т. ін.) <...> (СУМ-11).

БҀТИ, теп. ч. усіх осіб одн. і мн. має форму є, яка може опускається, рідко єсть, заст. 2 ос. одн. єси, 3 ос. мн. суть; мин. ч. був, бу́ла, бу́ло; мн. бу́ли; майб. ч., 3 ос. одн. бу́де; наказ. сп. бу́дь; недок. 1. Існувати. 1. // 1. тільки 1 ос. мн., у знач. виг. Уживається як найкоротший традиційний тост при чаркуванні. 2. Уживається для позначення наявності кого-, чого-небудь десь, у когось. 2. // 1. *безос.* Землі у нас було сім чи сім з половиною десятин (О. Довженко). 2. // 2. *безос., розм.* Уживається при наближеному визначенні кількості, ваги, віддалі і т. ін. 3. *Перебувати, знаходитися де-небудь.* 4. *перев. мин. або майб. ч., у кого, рідко до кого.* Приходити, приїздити куди-

небудь, до когось; відвідувати кого-, що-небудь. 5. Трапитися, статися. 5. // 1. Наставати (про час, пору року, погоду і т. ін.). 5. // 2. чому. Що-небудь неодмінно трапиться, настане. <...> 13. тільки було, у знач. част. Уживається при дієсловах мин. ч. для вираження дії, яка почалася, але не здійснилася. 14. тільки було, у знач. вставн. сл. Уживається при вираженні нерегулярно повторюваної дії у знач. часом, іноді. 15. тільки буде, безос. пред., розм. Уживається у знач. досить, годі (СУМ-20).

Унаслідок аналізу багатозначного дієслова **БУТИ** з лексико-семантичної підгрупи «Дієслова існування» в СУМ-20 порівняно із СУМ-11 бачимо, що відбулися модифікації третього та четвертого значень. Окрім цього, додалися тринадцяте, чотирнадцяте та п'ятнадцяте значення, а також перший відтінок першого значення та другий відтінок п'ятого значення.

5. *Зміна позицій тлумачення в СУМ-20 порівняно із СУМ-11.*

Наприклад:

ГУБИ́ТИСЯ, гублю́ся, губи́шся; мн. губля́ться; недок. 1. Зникати, ставати, робитися невидимим, непомітним. 1. // 1. Поширюючись і зливаючись з чим-небудь, втрачати свою силу (про звуки, запахи і т. ін.). 1. // 2. Ставати неможливим для дослідження. 1. // 3. Переставати існувати, втрачати свою силу під впливом чого-небудь. 2. *перен.* Позбуватися самовладання, не знати від хвилювання, як діяти, що робити (СУМ-11).

ГУБИ́ТИСЯ, гублю́ся, губи́шся; мн. губля́ться; недок. 1. Зникати з поля зору, робитися невидимим, непомітним. 1. // 1. Поширюючись і зливаючись із чим-небудь, втрачати свою силу (про звуки, запахи і т. ін.). 1. // 2. Ставати непомітним, невиразним серед великої кількості чого-небудь. 1. // 3. Ставати неможливим для дослідження, з'ясування. 1. // 4. Переставати існувати, втрачати свою силу під впливом чого-небудь. 2. Зникати в результаті недогляду, неакуратності або яких-небудь інших обставин. 2. // 1. *безос.* – Добре було б оце, – почав Бабій, обсмоктуючи риб'ячу голову, – в снопи в'язати, як на Україні роблять, а то зерна губиться багато, – каже агроном (С. Добровольський). 3. *перен.* Позбуватися самовладання; від хвилювання не знати, як діяти, що робити. 4. Пас. до губіти 1. (СУМ-20).

У дієслова **ГУБИ́ТИСЯ** з третьою лексико-семантичної підгрупи «Дієслова припинення буття» в першому значенні відбулася зміна позиції відтінків значення в СУМ-20, оскільки другий і третій відтінок стали третім та четвертим відтінком відповідно. Аналогічно друге значення із СУМ-11 стало третім значенням у СУМ-20, оскільки було додане значення «2. Зникати в результаті недогляду, неакуратності або яких-небудь інших обставин».

Висновки. Отже, унаслідок здійснення порівняльного аналізу тлумачень дієслів лексико-семантичної групи «Дієслова буття» в 11-томному «Словнику української мови» та 20-томному «Словнику української мови» доходимо висновку, що більшість досліджуваних дієслів не змінили свою загальну кількість значень та/або відтінків значень. Серед виокремлених семантичних змін спостерігаємо такі: а) розширення семантичної структури дієслів (збільшення кількості значень та/або збільшення кількості відтінків значень); б) узагальнення значення; в) модифікацію значення; г) зміну позиції тлумачення.

Перспектива подальших розвідок полягає в дослідженні динаміки семантики дієслів української мови на матеріалах інших лексико-семантичних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бігдай М.О. Ідеографічні параметри дієслівної лексики української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2020. 276 с.
2. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 434 с.
3. Лісовий В.С. Буття. *Енциклопедія сучасної України* / редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=38320.
4. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua>.
5. Словник української мови : в 20 т. / за ред. В.М. Русанівського. Київ : Наукова думка, 2010–2021. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>.
6. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 32 с.
7. Тараненко О.О. Зміни значення. *Українська мова* : енциклопедія / редкол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Українська енциклопедія, 2004. С. 206–207.